

УДК 338.48

Економіка та управління національним господарством
**МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КЛАСТЕРНОЇ
ПОЛІТИКИ У ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ УКРАЇНИ**

**MECHANISMS OF STATE REGULATION OF CLUSTER POLICY IN
UKRAINE'S TOURISM BUSINESS**

Давиденко І.В.

*кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу,
Одеський національний економічний університет*

Михайлюк О.Л.

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу,
Одеський національний економічний університет*

Davydenko Iryna

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor,
Head of the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business,
Odessa National Economic University

Mykhayliuk Olena

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor,
Associate Professor, Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business,
Odessa National Economic University

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається сутність кластерної форми організації діяльності, трансформація трактувань терміну «кластер», наведено сучасні підходи до класифікації кластерів. Зазначається специфіка туристичних кластерів.

Підкреслюється, що ефективність функціонування туристичного бізнесу може бути пов'язана з координацією дії всіх підприємств, що беруть участь у створенні туристичних послуг. Така координація може бути досягнена в рамках туристичного кластеру. Охарактеризовано сутність та види державної кластерної політики, досліджено та узагальнено зарубіжний досвід кластерної політики. Підкреслюється важливість державного регулювання для ефективного розвитку кластерів, визначаються економічні інструменти, що можуть бути використані, для підтримки кластерних ініціатив. Запропоновано алгоритм впливу на розвиток туристичних кластерів на регіональному рівні, визначено перспективи використання кластерної форми організації туристичного бізнесу.

Ключові слова: кластер, туристичний кластер, кластерна політика, туристичний бізнес, державне регулювання, конкурентоспроможність, конкурентні переваги.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается сущность кластерной формы организации деятельности, трансформация трактовки термина «кластер», приведены современные подходы к классификации кластеров. Отмечается специфика туристических кластеров. Подчеркивается, что эффективность функционирования туристического бизнеса может быть связана с координацией действий всех предприятий, участвующих в создании туристических услуг. Такая координация может быть достигнута в рамках туристического кластера. Охарактеризованы сущность и виды государственной кластерной политики, исследован и обобщен зарубежный опыт кластерной политики. Подчеркивается важность государственного регулирования для эффективного развития кластеров, определяются экономические инструменты, которые могут быть использованы для поддержки кластерных инициатив. Предложен алгоритм влияния на развитие туристических кластеров на

региональном уровне, определены перспективы использования кластерной формы организации туристического бизнеса.

Ключевые слова: кластер, туристический кластер, кластерная политика, туристический бизнес, государственное регулирование, конкурентоспособность, конкурентные преимущества.

ANNOTATION

The article considers the essence of the cluster form of organization, the interpretation of the term "cluster", presents modern approaches to the classification of clusters. Specifics of tourist clusters are noted. It is emphasized that the effectiveness of the tourism business can be related to the coordination of activities of all enterprises involved in the creation of tourist services. Such coordination can be achieved within the tourist cluster. The essence and types of state cluster policy are characterized; foreign experience of cluster policy is researched. Investigating the practice of functioning of the tourist business in Ukraine shows that the optimal model of regulation has not yet been found. The intensive development of tourism in Ukraine requires the search for new innovative forms of regulation this sphere, directions of coordination between authorities, territorial communities and economic entities. It is such a modern direction of the development of tourism is the creation of tourist clusters. The question about the state intervention in the process of clustering is still open to discussion. It is important that the state cluster policy should avoid direct intervention and operate mostly indirect instruments. The article emphasizes the importance of state regulation for the efficient development of clusters, identifies economic instruments that can be used to support cluster initiatives. The algorithm of influence on the development of tourist clusters at the regional level is proposed, prospects of using cluster form of organization of tourism business are defined. The directions and forms of state support can be varied. This is a direct financial support for specific projects; and lowering the taxes; and investment in regional infrastructure, education, training and marketing; and providing networking with universities, administrations, and firms. In the context of the globalization of the

tourist market clusters can become a consolidating force that directs enterprises to achieve maximum efficiency and obtain significant competitive advantages. The presented analysis of the directions the state cluster policy can be used by the authorities of different levels for clustering various spheres of activity, enhancing regional development and creating the necessary regulatory framework in this direction.

Keywords: cluster, tourist cluster, cluster policy, tourist business, state regulation, competitiveness, competitive advantages.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Багато країн світу обрали для себе шлях інтенсивного інноваційного розвитку і кластерну модель організації економіки. В умовах глобалізації кластери стали консолідуючою силою, яка допомагає підприємствам досягати максимальної ефективності виробництва і отримувати значні конкурентні переваги, що, в свою чергу, призводить до підвищення конкурентоспроможності країни.

Кластери зарекомендували себе як ефективна форма співпраці суб'єктів господарювання на визначеній території. Така співпраця допомагає підприємствам досягати очікуваних фінансових результатів, успішно впроваджувати власні інноваційні розробки, результативно інвестувати фінансовий капітал, а державі та регіонам отримати ряд конкурентних переваг. Туристичний кластер слід розглядати як специфічний економічний механізм взаємодії підприємств матеріального і нематеріального виробництва, соціальної та туристичної сфери, що одержують прибуток від надання туристичних послуг. Головною причиною успіху кластерної моделі у туристичному бізнесі є створення критичної маси для конкурентних переваг. Туристичні кластери – це форми територіальної організації, що стимулюють економічне зростання не тільки в сфері туризму, але й всього регіону.

Важливою є роль державного регулювання у формуванні ефективної діяльності кластерів. Однак, питання про ступінь втручання держави в процес кластеризації залишається дискусійним протягом декількох десятиліть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженням сутності та особливостей кластерної форми організації займались багато зарубіжних та вітчизняних дослідників, серед яких Дегтярьова І.О., Істоміна Л.А., Куценко О.С., Ковінчук О.Л., Портер М., Соколенко С.І., Щвець Ю.Ю. [1-7]. У більшості публікацій з цієї проблематики розвиваються теоретичні засади формування кластерів, досліджуються передумови їх ефективного функціонування, основні напрями кластерної політики держави. Проблемами створення кластерів у туристичній сфері присвячені роботи Войнаренко М.П., Кирилюк Л.М., Ніколаєва Ю.О., Семенова В.Ф., Щербакової Н.О. [8-12]. За останні роки в Україні мали місце спроби щодо створення законодавчої бази у сфері процесу кластеризації [13-14], перспективи кластеризації туристичного бізнесу визначаються у Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року [15]. Не зважаючи на все це, питання щодо визначення поняття «кластер», види кластерів, порядку створення та державної реєстрації кластерів залишаються в українському законодавстві неврегульованими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналіз наукового доробку в даній сфері свідчить, що кластерний підхід як інструмент державного регулювання і регіонального розвитку лише формується і механізми регулювання кластерної політики в Україні поки що чітко не визначені. Тому дослідження даного питання є актуальним у науковому і практичному аспектах.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є дослідження та узагальнення зарубіжного досвіду кластерної політики, визначення кластерного підходу як інструменту реалізації державної політики розвитку туризму, визначення механізмів державного регулювання туристичних кластерів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Поняття кластер трансформувалось і зараз існує безліч його визначень (табл. 1).

Таблиця 1

Варіанти трактування визначення «кластер»

Визначення	Джерело
Кластер – географічна концентрація подібних, суміжних або додаткових підприємств з активними каналами для бізнес-транзакцій, комунікацій та діалогу, що включають спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки та послуги і мають спільні можливості або загрози.	16
Кластер – галузеве, територіальне та добровільне об'єднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють з науковими (освітніми) установами, громадськими організаціями та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентноздатності власної продукції і сприяння економічному розвитку регіону.	16
Кластер – мережа постачальників, виробників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідницьких інститутів, взаємозалежних у процесі створення додаткової вартості.	16
Кластер – група розташованих на території поселення або поблизу нього взаємозалежних підприємств та організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного.	16
Кластер являє собою групу локалізованих взаємозалежних компаній, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих послуг, інфраструктури, науково-дослідних інститутів, ВНЗ та інших організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного.	16
Кластер – це економічна діяльність юридичних і фізичних осіб у різних галузях, які об'єдналися з метою спільної реалізації конкурентних переваг певної адміністративно-територіальної одиниці.	17
Кластери – це функціонально-виробничі структури, які утворені юридично і є структурно незалежними партнерами. В основі системи управління лежить процес спільної координації діяльності у часників кластерного утворення.	7

Джерело: складено авторами

Спрощену класифікацію кластерів (за домінуючим типом взаємозв'язку) запропонував М. Портер [5, с. 138]:

- вертикальні кластери, що складаються з підприємств і виробництв, які пов'язані відносинами «покупець-продавець»;

- горизонтальні кластери, що включають підприємства та виробництва, які можуть ділити між собою загальні ринки продуктів, використовувати однакові або схожі технології, порівняну професійну кваліфікацію робочої сили та інші загальні ресурси.

Одна з сучасних класифікацій виділяє [3, с. 95]:

- територіальні кластери (вони не завжди збігаються з адміністративними кордонами регіонів);

- галузеві;

- інноваційні (основна характеристика сучасних конкурентоспроможних кластерів).

За наявності географічної складової розрізняють:

- позапросторові кластери, до яких відносяться промислові та національні;

- просторові кластери, які об'єднують локальні, регіональні, транскордонні та міжнародні.

Класифікація кластерів за галузями:

- дискретні кластери включають підприємства, які виробляють продукти (і пов'язані послуги), що складаються з дискретних компонентів, включаючи підприємства автомобілебудування, машинобудування тощо, а також організації будівельної галузі і виробництва будівельних матеріалів. Такі кластери складаються з малих і середніх компаній - постачальників, що розвиваються навколо складальних підприємств і будівельних організацій;

- процесні кластери утворюються підприємствами, що відносяться до процесних галузей, таких як хімічна, целюлозно-паперова, металургійна галузь, а також сільське господарство, харчова промисловість та інші;

- інноваційні кластери розвиваються у так званих «нових секторах» - інформаційні технології, біотехнології, нові матеріали. Інноваційні кластери включають велику кількість нових компаній, що виникають у процесі

комерціалізації технологій і результатів наукової діяльності, що проводяться у ЗВО та дослідницьких центрах;

- транспортно-логістичні кластери включають комплекс інфраструктури і компаній, які спеціалізуються на зберіганні, супроводженні та доставці вантажів і пасажирів. Кластер може включати також організації, що обслуговують об'єкти портової інфраструктури, компанії, що спеціалізуються на морських, річкових, наземних, повітряних перевезеннях, логістичні комплекси тощо;

- творчі кластери розвиваються у сферах, пов'язаних із здійсненням творчої діяльності (наприклад, кінематографії, художніх промислах);

- туристичні кластери формуються на базі туристичних активів у регіоні і складаються з підприємств різних секторів, пов'язаних з обслуговуванням туристів.

Кластер є відкритою системою, зберігає свої ключові якості на базі механізмів узгодження інтересів своїх учасників. Кластер існує за умов взаємної довіри. Добровільність – головний принцип участі у кластері. У більшості випадків членство у складі кластеру є формальним і, як правило, окрім сплати членських внесків, підприємства не мають ніяких інших обов'язків. Кластер не втручається в управління фірмами, їх договірні відносини і звітність.

Підприємства можуть одночасно входити до декількох кластерів. Наприклад, німецька фірма CLAAS (сільськогосподарське машинобудування) бере участь у кластері автомобіле- і машинобудування і одночасно – у кластері «Біоенергетика».

У найзагальнішому вигляді кластери будуються за принципом «потрійної спіралі» (бізнес – держава – наука), тобто представники цих ланок у тій чи іншій мірі беруть безпосередню участь в його формуванні.

Згідно зі світовою практикою ключовими ознаками кластера є:

- високий рівень територіальної концентрації учасників кластера, досягнення ними «критичної маси», що забезпечує максимально корисний ефект від взаємодії між ними;

- наявність системних зв'язків і кооперації (у тому числі спільних кластерних проектів) між учасниками;

- висока інноваційна активність учасників, орієнтація на постійне вдосконалення конкурентних переваг;

- сильна внутрішня конкуренція як одна з найважливіших рушійних сил кластера, багато в чому визначає високу конкурентоспроможність фірм-учасників.

В рамках ЄС фінансування кластерних ініціатив здійснюється з таких джерел:

1) кошти органів державної влади: урядові програми підтримки кластерів; гранти регіональних і муніципальних властей; кошти спеціалізованих фондів ЄС;

2) недержавні джерела фінансування: внески учасників; доходи від продажу послуг кластера; комісійні від розміщення замовлень; кошти від проведення конференцій, семінарів тощо; доходи від участі в державних проектах; збори з патентів, роялті, ліцензій учасників кластера (табл. 2).

Існуючий зарубіжний досвід свідчить про існування великої кількості урядових організацій підтримки кластерів. Як правило, реалізація кластерних стратегій передбачає наявність фондів (інститутів, агентств), спрямованих на отримання грантів для підтримки кластерних ініціатив. В якості прикладу можна навести Національне агентство планування DATAR (Франція), Інформаційну систему пошуку і класифікації кластерів CASSIS (Люксембург), Національну раду з конкурентоспроможності (США), програму кооперації LINK (Великобританія). Крім того, організуються спеціальні інститути, що виконують функції з розвитку, побудови мережевих структур та їх інтернаціоналізації. До них можна віднести центри експертизи (Фінляндія), центри переваги (США), консалтингові, маркетингові та брендингові компанії

(Economic Competitiveness Group (США); інститути і агентства, що входять в кластерні ініціативи (Мюнхенський технічний університет). Невід'ємною частиною інфраструктурного забезпечення кластерних стратегій є створення бізнес-інкубаторів, технопарків, спеціальних економічних зон, які, по суті, є каталізаторами утворення регіональних кластерів.

Таблиця 2

Фінансово-економічні інструменти підтримки створення та функціонування кластерних структур

Напрямок підтримки	Інструменти підтримки	Країна
Зниження податкового навантаження	- зниження оподаткованої бази на величину витрат (інвестицій) на НДДКР; - пільгове оподаткування університетів і НДІ; - зниження державних мит для індивідуальних винахідників і уявлення податкових пільг.	Японія Австрія Німеччина, США
Фінансування кластерних проєктів	- пряме фінансування (субсидії, позики); - надання позик, у тому числі безпроцентних і безоплатних; - цільові дотації на науково-дослідні розробки.	Франція Шотландія США Швеція Німеччина
Зниження ризиків функціонування кластерних систем	- створення інфраструктури економічного страхування кластерних структур; - створення фондів впровадження інновацій з урахуванням можливого комерційного ризику; - реалізація державних програм зі зниження ризиків і відшкодування ризикових збитків	Японія Велика Британія Німеччина Франція Швейцарія Нідерланди

Джерело: складено авторами за даними [16]

Спільними ознаками для усіх країн, незалежно від їх рівня участі у кластеризації, є те, що кластерний підхід є складовою частиною механізму соціально-економічного розвитку регіонів/територій, який ґрунтується на нормативно-правовому забезпеченні з продовженням його використання у стратегічних документах, а також створення кола організаційно-методично-

інформаційної підтримки кластеризації на державному рівні та в регіонах. При цьому, кожна країна формує свій власний, притаманний лише її історико-територіальним особливостям кластерний підхід, проте, на підставі загальних принципів кластеризації.

Туристичні кластери, за думкою багатьох вчених та практиків, можна представити як окремий випадок територіальних кластерів. Дослідження кластерного підходу в туризмі свідчить про те, що в останні роки склалося два підходи до трактування сутності туристичного кластера. По-перше, туристичний кластер розглядається як своєрідна туристично-рекреаційна спеціальна економічна зона. По-друге, туристичний кластер розуміють як географічно локалізовану групу підприємств, що функціонують у сфері туризму. Однак, всі дослідники сходяться на думці, що туристичний кластер відрізняється високим ступенем інтегрованості компаній, особливим підходом до управління, прямим впливом на маркетинг території розташування, вираженою географічною локалізацією. Практика показує, що туристичні кластери можна визначити як особливий об'єкт регулювання в туризмі та дієвий інструмент розвитку туризму певної території.

Переваги від стимулювання розвитку кластерних формувань у туристичній сфері полягають у наступному:

- підприємницькі структури, що приймають участь у роботі туристичного кластеру, прискорюють свій розвиток, стимулюючи впровадження інновацій та сприяючи залученню інвестиційних ресурсів;

- відбувається вільний обмін інформацією у кластері, що призводить до швидкого розповсюдження інновацій по каналах постачальників ресурсів або споживачів туристичних послуг;

- взаємозв'язки у середині туристичного кластеру призводять до появи нових методів конкурентної боротьби;

- виникають нові комбінації трудових ресурсів та підприємницьких ініціатив;

- туристичний кластер динамічно реагує на зміни зовнішнього середовища, що в умовах посилення конкуренції на туристичному ринку є дуже важливим.

На нашу думку, державна підтримка кластерної політики у туристичному бізнесі в Україні не повинна передбачати субсидування діяльності підприємств – учасників кластеру. Державна підтримка повинна бути направлена на софінансування конкретних заходів щодо створення та функціонування туристичних кластерів.

Алгоритм впливу на розвиток кластерів у туристичному бізнесі на регіональному рівні полягає у наступному:

- визначення пріоритетних регіонів для розвитку туризму та державної підтримки;
- виявлення потенціальних кластерів у регіонах на основі аналізу передумов розвитку туризму та динаміки основних економічних показників;
- визначення підприємств, які можуть стати ядром кластеру;
- забезпечення створення умов для стимулювання інновацій і впровадження їх у туристичний бізнес;
- збільшення внутрішніх капіталовкладень у розвиток регіональних туристичних кластерів;
- забезпечення державної підтримки підприємницької діяльності у сфері туризму.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Сьогодні, формування та розвиток кластерів в Україні, з боку центральних органів влади, вимагає створення відповідних правових, організаційних, фінансових умов. Перш за все для ефективного функціонування кластерних утворень взагалі і у туристичному бізнесі зокрема необхідна наявність відповідної нормативно-правової бази, яка на даний час в Україні відсутня.

Регіональним органам влади, окрім визначення кластеризації перспективним напрямком розвитку туристичного бізнесу на певних територіях

та підвищення конкурентоспроможності регіону у своїх стратегіях, доцільно проводити заходи щодо створення сприятливих умов для розробки та реалізації кластерних ініціатив і проектів та поступової системної інтеграції кластерної моделі розвитку в існуючий механізм господарювання та управління, зокрема:

- виявлення "полюсів зростання" туристичної діяльності на довгострокову перспективу, які стали б основою для розвитку кластерів;

- підготовка необхідних методичних та пояснювальних матеріалів з питань розвитку кластерних формувань для їх розповсюдження серед учасників кластерних об'єднань та кандидатів на участь в них;

- формування на основі потреб учасників туристичних кластерів замовлення закладам вищої освіти на навчання спеціалістів необхідної кваліфікації з майбутнім їх працевлаштуванням у структурі кластеру;

- здійснення організаційно-правової підтримки ініціатив підприємств та організацій кластерного об'єднання – розробки веб-сайтів та єдиної інформаційної бази з інформацією про існуючі у регіонах туристичні маршрути, інфраструктуру, подієві заходи;

- інформування підприємців про переваги кластерної моделі організації туристичної діяльності, створення електронних форм заявок для підприємств, що бажають стати учасниками кластерів;

- залучення засобів масової інформації до широкої пропаганди і роз'яснення серед представників туристичного бізнесу економічної вигоди ведення діяльності на основі кластерних об'єднань, висвітлення кращого досвіду їх роботи.

Бібліографічний список:

1. Дегтярьова І.О. Наукові та практичні аспекти застосування кластерного підходу в управлінні конкурентоспроможністю регіонів України. *Державне управління: теорія та практика* : електрон. наук. фах. вид. 2011. № 1. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Degtyaryova.pdf> (дата звернення: 10.11.2018).

2. Истомина Л.А. Кластеры и кластерная политика: генезис, эволюция, инструменты. Совет по развитию предпринимательства. 2015. URL: http://ced.by/media/publication/books/klastery-i-klasternaja-politika/11_klastery_i_klasternaja_politika.pdf (дата звернення 15.09.2018).

3. Куценко Е.С. Алгоритм развития кластеров с участием малого и среднего предпринимательства в регионе. *Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика* : Кол. монография под. ред. Ю.С. Артамоновой, Б.Б. Хрусталева. Пенза. ПГУАС, 2012. С. 80-118.

4. Ковинчук О. Зарубежный опыт участия государства в процессах кластеризации. *Studii Economice : Revista stiintifica*. Chisinau : ULIM, 2014. An. VIII, nr. 1. P.72-79.

5. Портер М. Конкуренция: учеб. пос. / пер. с англ. Москва: Вильямс, 2001. 495 с.

6. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: украинский контекст. Киев: Логос, 2002. 646 с.

7. Швец Ю.Ю. Влияние процессов управления и самоорганизации на функционирование и развитие кластера. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 9 (123). С. 164–169.

8. Войнаренко М.П. Кластерні моделі об'єднання підприємницьких структур у туристичній галузі та сфері розваг. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). 2007. № 11. С. 13–19. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/vojnarenko.htm. (дата звернення 18.04.2019).

9. Кирилюк Л.М. Перспективи створення туристичних кластерів на території Поділля. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. 2014. № 2 (13). Т. 10. С. 580–584.

10. Ніколаєв Ю.О. Туристичні кластери в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. Вип. 4 (47). С. 336–341.

11. Семенов В.Ф., Мозгальова В.М., Давиденко І.В. Регіональний рекреаційний кластер у контексті структурної перебудови економіки регіону. *Регіональна економіка*. 2006. № 3. С. 78–89.

12. Щербакова Н.О. Особливості формування та розвитку туристичних кластерів. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 3. С. 92–96.

13. Про Стратегію впровадження моделі збалансованого розвитку України до 2030 року. Проект закона України від 20.08.2018 № 9015-1. Проект вноситься народним депутатом України Тарутою С. О. (посвідчення № 264). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF1AA.html. (дата звернення 05.04.2019).

14. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. ст.166. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>. (дата звернення 18.03.2019).

15. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» від 16 березня 2017 р. № 168-р. Київ.

16. Законодавче регулювання в країнах Європейського Союзу питання правового закріплення кластерів як суб'єкта економічних відносин та інструмента позиціонування регіонів в Європейському економічному просторі. Європейський інформаційно-дослідницький центр. 2018. 297 с.

17. Закон Кыргызской республики «О кластерах». Проект. URL: <http://www.kenesh.kg/ru/article/show/2380/na-obshtestvennoe-obsuzhdenie-s-5-iyulya-2017-goda-vinositsya-proekt-zakona-kirgizskoy-respubliki-o-klasterah>. (дата звернення 05.02.2019).